

УДК 94:323.39(477)“1920/1950”

О. Ф. Штейнле

ЕКОНОМІЧНА МОДЕЛЬ СТАЛІНІЗМУ ТА “ТІНІЗАЦІЯ” РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Розкривається зв'язок між особливостями радянської економічної моделі, створеної Сталіним, та поширенням неформальних практик в СРСР. Висвітлюються головні фактори, що вели до “тінізації”: висока залежність економічних процесів від рішень політичного керівництва країни, дефіцит товарів та послуг, проблема мотивації. Обґрунтовується теза про масове розповсюдження в пізньорадянському суспільстві цінностей та практик, відмінних від офіційно декларованих.

Ключові слова: командно-адміністративна економіка, план, неформальні практики, “друга економіка”.

Намагаючись розібратися у радянській історії 1950-х – 1980-х років, неможливо обійтися без звернення до обрисів суспільного ладу, створеного внаслідок сталінської “революції згори”. За влучним висловом Мартіна Маля, останні чотири десятиліття існування СРСР були позначені однією істотною проблемою: як поховати Сталіна [1, с.345]. Для його спадкоємців питанням “№1” стала потреба модернізувати систему, залишену померлим диктатором. У першу чергу, це стосувалося господарського життя. Якщо політична система цілком задовольняла радянську верхівку, то економіка – вкрай витратна та малоефективна – не могла залишитися у незмінному вигляді. Відповідь на питання “Якою ж була сталінська спадщина?” є ключовою для розуміння історії СРСР другої половини ХХ ст.

Захопивши владу в 1917 році, більшовики приступили до реалізації ідеї побудови якісно нового – комуністичного – суспільства. Йому мав відповідати новий економічний базис, заснований на відмові від приватної власності, ліквідації товарно-грошових відносин, зрівняльній оплаті праці тощо. Перша спроба втілити в життя уявлення лідерів більшовиків про принципово нові виробничі відносини мала місце протягом 1917-1920 років. Володимир Ленін, намагаючись пізніше виправдати невдачу, назвав її “воєнним комунізмом”. Акцент робився на екстремальних умовах громадянської війни. Хоча ряд дослідників (Станіслав Кульчицький, Пол Грегорі) звертали увагу, що саме такий командно-адміністративний підхід відповідав стратегічним задумам більшовиків [2, с.138-139; 3, с.39-40]. Вимушеним був не “воєнний комунізм”, а повернення до ринкових механізмів під час нової економічної політики у 1921 році.

Друга спроба створити відмінну від Заходу економічну систему була здійснена наприкінці 1920-х – 1930-х років у ході сталінської “революції згори”. Вона виявилася більш успішною. У сільському господарстві внаслідок насильницької колективізації практично повністю ліквідували індивідуальних власників та змусили їх вступити до колгоспів. Кооперативно-колгоспна (за радянською конституцією) власність на землю фактично означала державну. Потужний промисловий комплекс, створений під час перших п'ятирічних планів, також цілковито базувався на державній власності. Паралельно йшов процес витіснення приватних власників зі сфери послуг (транспорту, фінансів, торгівлі тощо). Масові репресії кінця 1920-х – 1930-х років подолали опір “сталінській революції згори” та забезпечили державний сектор фактично безкоштовною робочою силою.

Як наслідок, у СРСР сформувалася цілком відмінна від західного світу модель економічних відносин. У науковій літературі за нею закріпилася назва “планова” чи “командно-адміністративна економіка”. Широкого поширення цей термін набув після публікації в 1987 р. статті радянського економіста Гавриїла Попова “З точки зору економіста” [4]. У описаній ним “адміністративній системі” легко розпізнавалися ключові риси суспільного ладу в СРСР доби Сталіна: тоталітарний політичний режим та його економічний базис.

Модель організації господарського життя, сформована протягом кінця 1920-х – 1930-х років, була відновлена після закінчення Другої світової війни та фактично існувала до розпаду Радянського Союзу. Спроби реформ періоду “відлиги” та реванш централізму під час “застою” не змінили її базових характеристик. Відтак, щоб зрозуміти економічні передумови “тінізації” в СРСР, перш за все, необхідно звернутися до досвіду функціонування радянського господарства епохи сталінізму.

Командно-адміністративна економіка через власну природу створювала сприятливі умови для неформальних практик. Останні стали невід'ємними супутниками її ключових характеристик, своєрідною платою за ігнорування закономірностей господарського життя.

До найбільш суттєвих рис планової системи господарювання, що стимулювали еліти та рядових громадян шукати альтернативні механізми діяльності, можна віднести щонайменше три фактори:

- 1) залежність економічних рішень від політичного керівництва;
- 2) хронічний дефіцит товарів та послуг;
- 3) проблема мотивації.

Проаналізуємо їх більш детально.

Підпорядкування економічного життя політичним процесам. Попри одну з ключових тез радянської ідеології про первинний характер господарських відносин та вторинний – усіх інших (“базис та надбудова”), ключові рішення щодо векторів розвитку економіки СРСР формулювалися саме в середовищі вищого політичного керівництва країни. Його представляли члени політбюро ЦК ВКП(б)-КПРС.

Відомий дослідник сталінської доби Олег Хлевнюк детально показав механізми впливу владної верхівки на конкретні показники господарських планів. На основі численних документів 1920-х–1950-х років він довів, що принципи складання, редагування та затвердження ключового для командно-адміністративної економіки

документу – плану економічного розвитку – були вироблені протягом 1930-х років та відновлені після закінчення Другої світової війни. Проект плану розроблявся Державною плановою комісією та передавався на узгодження відомствам. Останні “атакували” його для зменшення зобов'язань випуску продукції та збільшення капіталовкладень у свою галузь. Надалі Сталін приймав принципове рішення про загальні пропорції плану та цифри випуску продукції й капіталовкладень. Пізніше проект остаточно узгоджували з відомствами [5, с.79-80].

Приклади, наведені щодо формування плану 1948 року, свідчать про значний суб'єктивний фактор під час визначення базових для економічної системи показників. У грудні 1947 року Сталін визначив обсяг капіталовкладень на наступний рік у розмірі 40 млрд рублів. Але під впливом свого оточення (перш за все, голови Держплану Миколи Вознесенського) диктатор збільшив його на 25% – ще на 10 млрд рублів [5, с.80]. Відомства, чий інтерес любивав головний “плановик” СРСР, опинилися у значно вигіднішому становищі.

Без наявності впливового патрона було непросто вирішувати навіть поточні питання, покладені на номенклатурного працівника. Заступник голови Ради народних комісарів (міністрів) УРСР Костянтин Караваєв на нараді у м. Київ невдовзі після вигнання нацистів досить прямолінійно втаємничував своїх підлеглих у тонкощі організації господарського життя. “Дуже багато можна навести прикладів, – повчав він, – підеш з листом до Микити Сергійовича [Хрущова], підпишеш – отримаєш, не підеш – не отримаєш. Це точно” [6]. У наведених ним далі прикладах мова йшла про систему особливого забезпечення номенклатурних працівників, якій приділялася велика увага республіканського керівництва і у діяльності якої були зацікавлені, у першу чергу, самі апаратники. Навіть вона потребувала періодичного опікування з боку високого керівництва. Галузі ж господарства, яким не пощастило опинитися у фокусі уваги впливових працівників управлінського апарату, мусили задовольнятися залишками ресурсів.

Можливості для деформації вихідних цифр зобов'язань з випуску товарів та отримуваних ресурсів існували на усіх рівнях. Ясна річ, більші шанси отримати вигідне для себе рішення мали ті відомства та регіони, якими опікувалися авторитетні керівники на вершині радянської політичної піраміди. Автори дослідження про функціонування планової економіки в СРСР констатували: “Кожне відомство та регіон, мобілізувавши усю доступну йому політичну та експертну підтримку, до останньої можливості доводило, що зможе виконати директиви лише при додатковому виділенні ресурсів. Держплан же був змушений безжально урізати заявки, нерідко у півтора-два рази. Але при цьому, зрозуміло, доводилося враховувати не стільки вагу аргументів, скільки відносну силу політичного лобі” [7, с.15].

Іншого шляху у плановій системі не було. Оскільки державний сектор абсолютно домінував у радянській економіці, то приймати ці “правила гри” доводилося усьому суспільству. Залежність економічних процесів від політичного керівництва формувала неофіційні механізми для задоволення потреб керівників, їхнього оточення та підконтрольних їм відомств.

Другим фактором командно-адміністративної економіки, що сприяв появі неформальних практик, був *хронічний дефіцит товарів та послуг*. Незважаючи на наявність достатньої кількості грошей, більшість громадян СРСР не могли вільно придбати необхідні товари. У дослідженні, що побачили світ невдовзі після смерті Сталіна, дефіцит намагалися пояснити окремими недоліками торгівельної системи (проблеми з транспортом, неправильно порохований попит, прорахунки окремих директорів), відсутністю достатньої кількості вільної робочої сили або ж, як не дивно, спадщиною капіталістичної епохи (хоча для неї є характерною цілком протилежна картина) [8, с.182].

Радянські дослідники не могли написати у власних працях про економічну закономірність дефіциту – його поява та масове поширення збігаються зі становленням та функціонуванням планової економіки. “Досить заглянути в мемуари про останні роки непу, – відмітила фахівець з історії повсякдення Олена Осокіна, – щоб побачити, де пройшов водорозділ. До 1927 року автори описують багатство ринків та вдосталь їжі, далі у всій країні встановлюється одноманітний та вбогий раціон... Усього за кілька років відносно благополуччя непу змінилося картками та голодом” [9, с.37]. Навіть якщо відкинути період кінця 1920-х – першої половини 1930-х як час трансформації економіки з неминучим погіршенням життєвого рівня населення, картина кінця 1930-х все одно показувала різкий контраст з непівськими роками.

Українські дослідники на багатих архівних матеріалах детально описали прояви дефіциту протягом 1930-х років. Нестачу продовольства та товарів першої необхідності відчували практично усі соціальні групи в УСРР-УРСР: робітники, селяни, вчителі, студенти, духовенство [10]. Виключенням стали номенклатурні працівники, для яких існувала окрема система розподілу матеріальних благ.

Відповіддю суспільства на дефіцит стало швидке поширення неформальних практик серед населення країни. Наталя Лебіна, відома дослідниця повсякдення доби СРСР, відмітила масове вживання в культурі 1930-х років слова “блат”, яким позначали можливість отримати бажані товари, послуги чи робоче місце через знайомство. Воно стало загальновідомим у побуті та пародіювалося на сторінках сатиричних журналів [11, с.49]. У 1932-1933 рр. цій темі присвячують свої оповідання Ілля Ільф та Євген Петров (“Людина з гусаком”, “Броньоване місце”). З 1935 року “блат” потрапляє до “Тлумачного словника російської мови”.

Тож нестача товарів та послуг була зумовлена не екстремальними обставинами форсованої модернізації, світової війни чи повоєнного відновлення. Досвід радянського суспільства протягом відносно спокійних 1960-х–1980-х показує, що суттєвих змін у розв'язанні проблем постачання громадян не відбулося. Механізм функціонування командно-адміністративної системи неминуче створював диспропорції між суспільним попитом та пропозицією системи державного забезпечення. Навіть з припливом іноземної валюти до СРСР протягом 1970-х та рішенням політичної еліти прискорити розвиток підприємств “групи Б” полювання за матеріальними благами залишалося неодмінною стороною життя радянських громадян [12].

Ще одним фактором "тінізації" пізнорадянського суспільства була *проблема мотивації у плановій економіці*. За задумом "архітекторів" командно-адміністративної системи, на заміну ринковим стимулам (гонитва за прибутком, конкуренція) мали прийти зміна свідомості та державний примус.

"Комуністична праця..., – стверджувалося у широко розтиражованій цитаті Володимира Леніна, – є безкоштовна праця на користь суспільства, праця, яка виконується не для відбуття певної повинності, не для отримання права на відомі продукти, не по заздальгідь встановленим і узаконеним нормам, а праця добровільна, ... праця за звичкою працювати на загальну користь і за свідомим (яке перейшло в звичку) ставленням до необхідності праці на загальну користь, праця, як потреба здорового організму" [13, с.315]. На практиці втілити тезу про трудовий ентузіазм "звільненого від капіталізму" робітничого класу передбачалося за допомогою зрівняльної оплати праці та масового соціалістичного змагання. Однак оптимістичні розрахунки фундаторів радянської держави не витримали випробування життям.

Зрівняльна оплата праці під час "воєнного комунізму" призвела до катастрофічного падіння продуктивності. Новонавернені радянські громадяни не виявляли ентузіазму у відповідь на заклики влади працювати "за ідею" та "на народну державу". Тож радянська верхівка була змушена піти на поступки і зберегти диференційовані заробітні плати. Від "зрівнялівки" збереглися лише "стелі" – максимальні розміри нарахувань для кожної галузі господарства.

Стаханівський рух, що став помітним явищем з 1935 року, мав більший успіх. Перевиконання планових показників оплачувалося державою не за нормативами нарахування зарплатні, а преміювалося значно меншими сумами. Крім того, воно дало привід у 1936 році істотно збільшити норми виробітку для усіх без виключення робітників [14, с.266-267]. Важливим для радянської верхівки був і пропагандистський ефект від соцзмагання. "Стаханівці" поповнювали ряди "робітничо-селянської аристократії", перепусткою до лав якої стали звання "Герой Праці" (введене в 1927 році) та "Герой Соціалістичної Праці" (замінило попереднє в 1938 році). Нова "робоча знать" слугувала ілюстрацією тез про "народний характер" СРСР та повинна була стати взірцем для трудових мас.

Однак ідейні стимули не стали повноцінною заміною для ринкової мотивації. Для значної частини суспільства вони залишалися або незрозумілими, або недосяжними. Почесні звання надавалися мізерній частині робітників та селян ("Героя Праці" протягом 1928-1938 років отримали 1014 осіб у всьому СРСР, "Героя Соціалістичної Праці" протягом 1938-1991 років – 20605 осіб) [15]. Тоді як "тіньова економіка" пропонувала значно швидші, чіткіші та матеріально виражені перспективи.

Широке використання позаекономічного примусу в радянській економіці також стало потужним чинником поширення неформальних практик. З кінця 1920-х років спектр засобів насильницької мотивації значно розширюється. Політичні процеси на зразок "шахтинської справи" (1928 рік) та справи "Промпартії" (1930 рік) стали показовими для залякування технічної інтелігенції та робітників. Проведення колективізації супроводжувалося набаченням насильством з боку держави, а створена колгоспна система практично повністю будувалася на жорсткому адміністративному примусі селянства. У 1920-х роках виникає система підневільної праці у таборах, перетворена в 1934 році на Головне управління таборів ("Гулаґ"). За оцінками радянських економістів кінця 1980-х років, позаекономічний примус домінував у 80% економіки СРСР доби сталінізму [16, с.88-89].

Планова економіка давала вкрай обмежені інструменти для опору державному насильству. Система профспілок стала частиною державного механізму і займалася розподілом пільг, путівок, організацією дозвілля. Скарги в партійні, радянські чи правоохоронні органи мали сенс, лише якщо йшлося про зловживання місцевого керівництва. Протидіяти з їх допомогою державній політиці – наївність, що могла дорого обійтися заявнику. Відтак, прагнення опору системі або ж логіка виживання звертали увагу пересічних громадян на не передбачені діючою системою практики.

Таким чином, сталінська модель економіки через власну природу створювала сприятливі умови для поширення неформальних практик. Її неодмінні супутники (політичний диктат в економіці, дефіцит товарів та послуг, проблеми мотивації) призводили до виникнення потужних протиріч в господарському житті. Відповіддю суспільства на нездатність планової системи вирішити ключові суперечності стало поширення альтернативних інструментів розв'язання проблем (клієнтелізм, лоббіювання, блат, "друга економіка" тощо). Масштаби розповсюдження неформальних практик дають підставу говорити про процес "тінізації" пізнорадянського суспільства.

Джерела та література

1. Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917-1991 / Мартін Маля, пер. з англ. А.Д. Гриценка, П.С. Насади, З.І. Клещенко, В.П. Павленко. – К. : Мергайтп, 2000. – 608 с.
2. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі / С. Кульчицький. – Книга 1. – К. : Темпора, 2013. – 504 с.
3. Грегори П. Политическая экономия сталинизма / Пол Грегори. – 2-е изд. – М. : Росспэн, 2008. – 400 с.
4. Попов Г.Х. С точки зрения экономиста / Г.Х. Попов // Наука и жизнь. – 1987. – №4. – С.54-65.
5. Хлевнюк О.В. Советская экономическая политика на рубеже 1940-1950-х годов и "дело Госплана" / О.В. Хлевнюк // Отечественная история. – 2001. – №3. – С.77-89.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. Р-2. – Оп.7. – Спр.836. – Арк.17.
7. Ольсевич Ю., Грегори П. Плановая система в ретроспективе. Анализ и интервью с руководителями планирования СССР / Ю. Ольсевич, П. Грегори. – М. : Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2000. – 159 с.
8. Клинова М.А. Уровень жизни городского населения РСФСР (1946-1991 гг.) в отечественной историографии / М.А.Клинова ; [науч. ред. А.В. Трофимов]. – Екатеринбург : Изд-во Урал. гос. экон. ун-та, 2014. – 353 с.
9. Осокина Е. За фасадом "сталинского изобилия": Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации (1927-1941) / Елена Осокина. – М. : РОССПЭН, 1999. – 268 с.

10. Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький – К. : Інститут історії України НАН України, 2012. – 786 с.
11. Лебина Н. Советская повседневность: нормы и аномалии. От военного коммунизма к большому стилю / Наталия Лебина. – М. : Новое литературное обозрение, 2015. – 488 с.
12. Лаас Н. Матеріальне повсякдення населення в українському радянському соціумі епохи “застою” (1965-1985 рр.) / Лаас Наталія // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – 2011. – Вип.16. – С.175-192.
13. Ленин В. Полное собрание сочинений / В. Ленин. – Т.40. – М. : Политиздат, 1974. – 506 с.
14. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження: в 2 т. / НАН України. Інститут історії України. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 608 с.
15. Кубальський О.Н. Герой Соціалістичної Праці [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2004. – 688 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Geroy_soc_praci
16. Шмелев Н., Попов В. На переломе: перестройка экономики СССР / Н. Шмелев, В. Попов. – М. : АПН, 1989. – 400 с.

Shteinle O. Economic model of Stalinism and the “shadowing” of the Soviet society

The connection between the features of the Soviet economic model created by Stalin and the spread of informal practices in the USSR is revealed. The main factors that led to the “shadowing” were highlighted: the high dependence of economic processes on the decisions of the political leadership of the country, the shortage of goods and services, and the problem of motivation. The thesis about the mass spread of values and practices that were different from officially declared in the late Soviet society is proved.

Key words: command-administrative economy, plan, informal practices, “second economy”.